

ОГЛЯДИ

Kęstutis Katalynas. *Vilniaus plėtra XIV–XVII a.* Vilnius: Diemedis, 2006, 208 p. [Кястутіс Каталінас. *Розвиток Вільнюса у XIV–XVII ст.*]

У анотованій книзі відомий литовський археолог К. Каталінас, спираючися на дані археологічних розкопок у Вільнюсі (яких на 2006 рік було понад 1000), реконструює розвиток міста з XIV по першу половину XVII ст.

Книга поділена на п'ять великих частин. У Вступі (7–22) автор робить огляд проблем, пов'язаних із дослідженням розвитку міста та описує палеорельєф місцевості на якій був розташований Вільнюс. Наступні частини книги присвячені розвитку Вільнюса протягом різних часових проміжків: у XIV (23–58), XV (59–79) та XVI–XVII (80–109) століттях. Кожна з частин має однакову структуру. Спочатку подана коротка характеристика історії Великого князівства Литовського у часовий проміжок, про який йтиметься і що якимсь чином могло впливати на розвиток Вільнюса (наприклад, торгівля); потім автор подає інформацію про розвиток міста у даний період з письмових джерел (допоміжні відомості); а у третьому підрозділі подані відомості археологічних досліджень за головними локалізаціями, що помічені на планах, доданих до книги (Верхній замок, Нижній замок, Кривий замок та «Криве місто», центральна частина міста, окраїни міста, укріплення, дороги, торговища). В узагальненнях до останнього підрозділу автор порівнює розвиток Вільнюса із розвитком інших міст того періоду (в тому числі і руськими містами: Полоцьком, Києвом, Москвою, Смоленськом тощо). У загальних висновках до книги (110–112) коротко подані особливості розвитку Вільнюса від XIV по першу половину XVII ст. Крім планів (на кожний часовий проміжок) та великої кількості ілюстрацій, до книги доданий великий список джерел та літератури (113–134) та велике резюме польською (135–182) та англійською (183–207) мовами.

Книга стане у пригоді не лише археологам, але й усім, хто займається історією міст.

К.К.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504). Parengė Darius Antanavičius ir Rimvydas Petrauskas. Vilnius, 2007. 568 p. [*Книги рахунків двору великого князя Олександра Ягеллончика (1494–1504)*]

У книзі видані три найраніші збережені книги рахунків двору Олександра, великого князя литовського (1492–1506) та короля польського (1501–1506),

які зберігаються зараз у Archiwum Głównym Akt Dawnych (Archiwum Skarbu Koronnego, Rachunki królewskie. Nr. 23, 25, 27) у Варшаві. Видання містить як оригінальний латинський текст, так і переклад на литовську мову (виконаний Р. Пятраускасом).

Тексту джерела передує ґрунтовна стаття Р. Пятраускаса «Двір Олександра Ягеллончика та його книги рахунків», IV–XXIII; англійською мовою (XXVII–XLVIII), опис рукописів, підготовлений Дарюсом Антанавічюсом (XXIV–XXVI); (англійською мовою XLIX–LI) та фотографії аркушів публікованих книг. Детальний покажчик (алфавітний іменний та географічний) займає велику частину книги (334–510).

К.К.

Mindaugas karalius. Sudarė Vytautas Alysauskas. Vilnius: «Aidai», 2008, 102 p.

Анотована книга була створена до 750 ювілею коронації Міндовга, що святкувався у 2003 році, і являє собою збірку статей литовських дослідників. Статті, представлені у книзі, публікувалися окремо у різних часописах в різні роки, але об'єднані спільною тематикою. Таким чином, до збірки увійшла стаття класика литовської історіографії Зенонаса Івінскіса «Міндовг та його корона. Критичні замітки з семисотлітньої (1253–1953) перспективи» (65–95), що вперше була опублікована у 1954 році у журналі «Aidai». Стаття Івінскіса складає майже половину збірки та представляє детальний опис проблеми коронації Міндовга. Починаючи від аналізу джерел та історіографії, дослідник розглядає цілий ряд питань, пов'язаних із Міндовгом. Походження майбутнього короля, питання місцезнаходження столиці, відновлення язичництва та проблема земельних надань, що автор відносить до «до кінця нез'ясованих», порівняння коронації королів у Європі у XIII ст. із коронацією Міндовга, питання коронаційної церемонії та місця її проведення, сенс коронації — усе це розглядається у розвідці.

Також до збірки увійшли праці сучасних литовських дослідників: Рімвідаса Пятраускаса, Людаса Йовайші, Дарюса Баронаса та Едвардаса Гудавічюса. У цих статтях представлені дослідження різних аспектів коронації Міндовга. Л. Йовайша пише про церкву часів Міндовгового хрещення (9–23), побіжно торкаючися проблем, характерних для церкви XIII ст.: проблеми священства та царства, появи монголо-татар, канонічного права та язичництва, місіонерської діяльності чернецьких орденів, архітектури тощо.

Продовжуючи питання церкви, наступна стаття Д. Баронаса представляє нам діяльність християнського короля Міндовга у очах папського престолу (23–31), заторкуючи і близькі дослідникам Русі питання взаємодії Міндовга та Данила Галицького на початку 50-х років XIII ст.

Е. Гудавічюс зупиняється на зміні статусу великокнязівської родини (Міндовга та Марти) на християнський (31–49). Починаючи дослідження із питання шлюбу Міндовга та Марти далі автор подає опис проблеми катехізації майбутньої королівської пари, переговорів про коронацію. Коронаційний акт та його наслідки завершують статтю.

Наступний автор збірника — Р. Пятраускас — пише про по-Міндовгові часи (51–63). Як і чому Міндовг був «забутим королем» від кінця XIV до XVI ст.? Де і у яких випадках його згадували? Яким чином він знов увійшов до історії? Ось основні питання статті.

Книга буде цікавою не лише тим, хто займається історією XIII ст., але і тим, кому цікава ренесансна історіографія: «забуття» та «пригадування» історичних осіб.

К.К

Dubonis Artūras. *Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje 1268–1282*. Vilnius: LII Leidykla, 2009, 242 p.

[Дубоніс Артурас. *Трайдяніс. Відновлення влади монарха у Литві 1268–1282 pp.*]

Монографія присвячена одному із загадкових ранніх литовських князів. Князь Трайдяніс (Тройден у слов'янській традиції) посів литовський престол після Войшелка та намагання Галицько-Волинського князівства поширити свій вплив на литовські території. На відміну від попередників (Міндовга та Войшелка), Тройден був язичником та вів досить агресивну зовнішню політику як на Сході, так і на Заході. За його часів Велике князівство Литовське остаточно сформувалося як середньовічна держава, а князівська влада укріпилася. Але у історіографії цьому князю присвячено не так багато розвідок. Новітні дослідники, як зазначає автор анотованої книги у *Вступі* (19), більшою мірою спираються на роботу Хенріка Пашкевича 1933 р., яка є останньою, де детально розглядається час та правління Тройдена.

Анотована книга складається зі *Вступу* (13–33), шести розділів, додатків, хронологічної таблиці (185–189), списку джерел та літератури (191–204), географічного та іменного покажчиків, а також резюме англійською та російською мовами.

У *Вступі* автор аналізує образ Тройдена, що склався у історіографії, відділяючи власне науковий образ (репрезентований В. Антоновичем) від легендарного та романтичного (М. Стрийковський, Т. Нарбутт). Також у *Вступі* детально розглядаються джерела дослідження (24–33), особливо А. Дубоніс зупиняється на аналізі звісток *Галицько-Волинського літопису*, що стосуються Тройдена.

Перший розділ («Литва після смерті короля Міндовга (1264–1268). Боротьба за престол», 37–60) присвячений аналізу ситуації, що склалася у Литві після повернення на престол сина Міндовга Войшелка та політиці Войшелка. Зрозуміло, що тут читач знайде і детальний огляд історіографії питання, що є надзвичайно цікавим, адже Войшелк так само залишається досить таємничою фігурою. У цьому ж розділі А. Дубоніс пропонує свою гіпотезу «володарювання» у Литві Шварна Даниловича, а також описує європейську боротьбу за вплив у Литві.

У другому розділі («Утвердження Тройдена в Литві», 63–80) автор розглядає три питання: коли саме Тройден міг утвердитися у Литві; хто такий Тройден (питання споріднення Тройдена із правлячими династіями Литовського князівства); та робить спробу з'ясувати основні пункти волинсько-литовського миру. Політика Тройдена після утвердження на престолі у 1268 році (як вважає автор) аналізується у третьому розділі («Перші роки правління 1268–1274», 83–100). Четвертий розділ («Складні роки (1274–1277): війни, поразки та голуби миру», 103–120) присвячений рокам після заключення миру з Ливонією у 1274 р. Автор описує стосунки Тройдена із Ливонією та Волинським і Галицьким князівствами, та його намагання посилити вагу Литовського князівства на сході. П'ята глава («Тройден: те, що я зробив до сих пір, як побачите, ніщо у порівнянні з тим, що зроблю у майбутньому», 123–146) логічно впливає із попередньої: Тройден укладає договір із Волинським князівством та Левом Даниловичем, родичається із Мазовецьким князем, повертає вплив Литви у Полоцьку та починає активні воєнні дії проти Ливонського Ордену. Наприкінці, автор висуває гіпотезу, що Тройден помер наглою смертю. Шоста, заключна, глава («Литва Тройдена», 151–171) присвячена змінам, які сталися у Литві за довге правління Тройдена. Автор зупиняється на основних тенденціях розвитку литовського суспільства того часу: зменшенні впливу дружин; особливій ролі іноземців-біженців; феодалізації суспільства.

У Додатках (175–183) автор подає основні відомості про родину Тройдена: його братів (Сирпутія, Борзу та Лесія) та дочку Гаудемунду. Окремим параграфом тут же винесене питання володінь ятвязького князя Скоманта та земгальських біженців.

Загалом, анотована книга є надзвичайно цікавою не лише для дослідників історії Великого князівства Литовського, але й для тих, хто вивчає Галицько-Волинське князівство. Автор досить детально розглядає стосунки Литви та Галицького і Волинського князівств, подекуди уточнюючи хронологію та аргументовано відкидаючи деякі історіографічні міфи на зразок «володарювання» Шварна Даниловича у Литві.

К.К.

Рудаков В.Н. *Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII–XV вв.* Москва: «Квадрига», 2009, 248 с.

Книга присвячена дослідженню уявлень про монголо-татар у давньоруській літературі. На матеріалі пам'яток XIII–XV ст. автор реконструює погляди тогочасних книжників на ординців, намагається показати еволюцію поглядів на саме нашестя «поганих», яке було «рубежним моментом в истории средневековой Руси» (8). Автора цікавлять, як він зазначає у *Введеніи* (15) складові цілісного сприйняття монголо-татар: уявлення про причини нашестя, сприйняття феномена влади монгольських ханів, оцінка книжниками можливостей та перспектив спротиву ординцям та яким чином автори визначали еталони належної поведінки людини в умовах «татарщини».

Книга розділяється на дві частини за хронологічним принципом, де точкою поділу є Куликовська битва. Перша частина (17–122) присвячена сприйняттю монголо-татар у творах давньоруської літератури середини XIII — першої чверті XIV ст. (ранніх літописних повістях про битву на Калці, про нашестя Батия, а також у «Повчаннях» Серапіона Володимирського та ранніх редакціях житійних повістей — Повісті про Михаїла Чернігівського та Михаїла Тверського). У другій частині (123–173) автор розглядає пам'ятки XIV–XV ст.: твори «куликовського циклу» («Задонщини»; «О великом побоище, иже на Дону»; «Повісті про Куликовську битву» та «Сказання про Мамаєво побоище») та «Послання на Угру» Вассіана Рило.

Видання презентує передмова І.М. Данилевського (5–7). До монографії додані також дві статті автора, присвячені даній проблематиці. Перша з них (179–200), опублікована вперше у 1998 р. («Духъ южны» и «осьмый час» в «Сказании о Мамаевом побоище» (К вопросу о восприятии победы над «погаными» в памятниках «куликовского цикла»), друга (201–216) — опублікована 2000 р. («Неожиданные штрихи к портрету Дмитрия Донского (Бегство великого князя из Москвы в оценке древнерусского книжника)»). Видання супроводжує іменний покажчик, бібліографія та вісім мініатюр з *Лицевого зводу* XVI ст.

Книга стане у пригоді не тільки тим, хто цікавиться давньоруською книжністю зазначеного періоду, але і дослідникам соціальної історії, оскільки автор звертається до соціальних стереотипів того часу.

К.К.

Творогов О.В. *Переводные жития в русской книжности XI–XV веков. Каталог.* М., СПб.: «Альянс-Архео», 2008, 144 с.

Анотований *Каталог* стане гарним посібником усім тим, хто займається давньоруською книжністю. Адже, як вказує сам автор у передмові (3–8), «в

древнерусской книжности XI–XV вв. переводные жития составляли значительную часть репертуара сборников — как устойчивого состава, четьих миней и торжественников, так и смешанного состава». Укладач *Каталогу* намагався представити якомога повний огляд перекладних житій, відомих нам у списках XI–XV ст. Тут враховані 282 житія святих (включаючи колективні житія мучеників), визначених у *Предварительных списках рукописей* та *Сводном каталоге рукописей* як давньоруські. Щоправда, у діжці меду є ложка дьогтю — укладач свідомо (що вказано у передмові) обмежив свій каталог тільки рукописами з книгосховищ Росії.

Каталог побудований за алфавітним принципом (по іменах святих). За іменем святого йде уніфікована наукова назва пам'ятки (житіє, мучеництво, пам'ять, чудо), початок пам'ятки за *ВМЧ*, а далі приводиться реєстр списків. За цим реєстром приводяться відомості про пам'ять цього святого у *Пролозі*. Окремі від житій чудеса святого розглядаються за тими ж принципами, що й основне житіє. Також у *Каталозі* приводяться відомості про видання текстів житій та література, присвячена цим пам'яткам.

Для більш зручного користування наприкінці поданий *Перечень рукописей, учтенных в Каталоге* (133–136) та *Сокращения* (137–141).

К.К.

Творогов О.В. *Археография и текстология древнерусской литературы*. М.; СПб.: Альянс-Архео, 2009, 280 с.

Анотована книга являє собою збірку лекцій відомого російського дослідника давньоруської літератури по археографії і текстології, та буде незамінним практичним керівництвом для початківців. Хоча ясність викладу та детальне бібліографічне супроводження кожної проблеми, про яку йдеться у книзі, поза всяким сумнівом стане у пригоді і для більш досвідченого науковця. Видання поділене на два розділи («Археографія» та «Текстологія»). Самостійним розділом можна вважати і «Приложения», у яких перевидані дві статті О.В. Творогова 1983 та 2001 р. «Древнерусская книжность XI–XIII веков (О Каталоге памятников)», 191–212 та «Рукописные собрания России: состояние изучения и описания», 213–274.

У першому розділі «Археографія» (5–92) вміщено п'ять лекцій, у яких розглядається цілий спектр археографічних питань. Від визначення археографії як наукової дисципліни, її історії та розвитку (5–23) до опису рукописів та підготовки текстів до видання (лекція 5, 78–92). У лекції 2 подається опис репертуару давньоруської книжності (24–41), а наступні дві присвячені оглядовим описам основних зібрань давньоруської рукописної книги у Москві (42–60) та Санкт-Петербурга (62–76).

У другому розділі «Текстологія» (95–188) автор викладає основні поняття текстології (Лекція перша, 95–109). Далі зупиняється на роботі давньоруського

книжника: лекція друга (110–120) присвячена вставкам та/або пропускам, а третя (121–143) — перестановкам, компіляціям та ремінісценціям у давньоруських текстах. Про датування та атрибуцію пам'яток йдеться у четвертій лекції (144–159). Про методику роботи текстолога йдеться у п'ятій лекції (160–174). Поради щодо укладання бібліографії та ознайомлення з літературою питання О.В. Творогов викладає у шостій (175–188).

К.К.

Темушев В.Н. *Гомельская земля в конце XV — первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе*. М. «Квадрига», 2009, 192 с. + карты [Историко-географические исследования].

Анотована книга — перша монографія дослідника, який, на жаль дуже рано пішов від нас, і перша, що присвячена долі Гомельської землі у XV — XVI ст. Книга складається із вступу, шести глав, заключення та додатків.

У *Вступі* (5–24) автор коротко окреслює зміни статусу Гомельської землі від кінця XV ст. та визначає що ж саме розуміється під цим поняттям: «Этим обобщенным названием будет обозначен ряд территорий, в разное время административно принадлежавших Гомелю. За треть столетия [XVI ст. — К.К.] Гомельская земля несколько раз весьма существенно меняла свои очертания» (5). Цим пояснюється і подальший поділ книги. Також у *Вступі* подається аналіз історіографії, джерел та методів дослідження. Автор пропонує два шляхи (методи) дослідження території та кордонів Гомельської землі: реконструкція з допомогою свідчень, що передували кінцю XV ст. з урахуванням змін (приєднання нових територій, появою нових володінь); та спираючись на свідчення джерел кінця XVI — XVII ст. (22–23). Також, крім «часових» методів, автор зазначає необхідність комбінування ще двох — просторових. Тобто визначення кордонів Гомельської землі «внутрішньо», шляхом локалізацій прикордонних пунктів, що належали Гомелю, та «зовнішньо» — через визначення прикордонних областей сусідніх повітів, волостей, уїздів (23–24). Варто зазначити, що у книзі ретельно та послідовно дотримано задекларовані у вступі методи. Кожна глава являє собою приклад найретельнішого вивчення та співставлення джерел та перевірки вже існуючих гіпотез.

Також у *Вступі* (24) сформульована мета роботи: на прикладі Гомельської землі прослідкувати процес трансформації території та кордонів територіальної одиниці на московсько-литовському кордоні за невеликий період часу.

Отже, книга поділена на глави, що відображають зміни території Гомельської землі у часі. У першій главі «Формирование московско-литовской границы в XV — начале XVI в.» (26–53) розглядається ситуація, що складалася на московсько-литовському кордоні з другої половини XIV ст. до початку

XVI ст. Друга глава (54–71) присвячена власне Гомельській волості наприкінці XV ст. Населеним пунктам на її території та родам, що мали там власність. Від Свидригайла та великокнязівських володінь до передачі Стародуба та Гомеля Івану Можайському. Третя глава як видно з назви — «Гомельская волость под властью Москвы и формирование уезда в 1500–1535 гг.» (72–97) представляє процес зміни статусу Гомельської волості на уїзд після московсько-литовської війни 1500–1503 рр. та відходження Гомеля до Московського князівства. Статусу Гомельського уїзду та змінам у його території на початку та під час литовсько-московської війни 1534–1537 рр. присвячена наступна глава книги (96–130). У заключних главах (131–139 та 140–151) автор дуже детально розглядає перебіг переговорів 1537 р. у питанні щодо Гомеля та становище Гомельського староства після цього року. У заключенні (152–154) дуже коротко подаються основні висновки роботи.

Окремо варто зупинитися на додатках. У додатках опублікований уривок з дисертації Н.Б. Шеламанової (155–162), що присвячений власне Гомельській землі початку XVI ст.; та «Поселения Гомельской земли в XV–XVI в. Географический указатель-комментарий» (163–177). Також до книги додано 11 карт та 3 таблиці.

Книга поза всяким сумнівом стане у пригоді не лише дослідникам Великокого князівства Литовського першої половини XVI ст. Детальність географічного опису сіл та містечок Гомельської землі, ідентифікація їхньої приналежності у певні періоди часу різним шляхетським та князівським родам — неоціненні матеріали для дослідників землеволодіння. Деякі населені пункти були локалізовані автором вперше, або ж їхня локалізація була уточнена. Таким чином, уточнена ділянка московсько-литовського кордону початку XVI ст., що можна використовувати для створення історичних карт.

К.К.

Темчин С.Ю. *Исследования по кирилло-мефодиевистике и папославистике* [Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne]. Том 5 (Kraków, 2010), 305 с.

Нова книга Сергія Темчина містить статті і рецензії вченого, опубліковані у 1998–2009 рр. Усі вони присвячені питанням церковнослов'янської книжності та писемній культурі у *Slavia Orthodoxa*. Книга розбита на чотири тематичні частини. Їхня структура суголосна реальній структурі історії слов'янської книжності, оскільки спершу йдеться про тексти ще нерозчленованої слов'янської писемної традиції кирило-мефодіївських часів, а далі — про тексти й історію трьох окремих «національних» літературних традицій: болгарської, сербської та давньоруської.

Перша частина містить студії з історії текстів кирило-мефодіївська традиції: житій Кирила Філософа та св. Мефодія. У першій з них Сергій

Темчин дискутує залежність Розлогого *Життя Кирила* від проповідей Григорія Богослова. У другій статті вчений подає власну інтерпретацію загадкового місця з Розлогого *Життя св. Мефодія*, де повідомляється про поставлення Мефодія ігуменом у монастирі Поліхрон. Третя студія присвячена дослідженню походження і значення мотиву суперечки папи Сильвестра I з равіном Замбрієм у житіях і службах Кирилу Філософу.

Друга частина є логічним продовженням першої. Тут висвітлюються питання початкового розвитку церковнослов'янської книжності в Болгарії. На початку розділу вміщено нарис історії писемної культури в Болгарії до 971 р. Нарис продовжують розвідки щодо трьох рукописів: *Савиної книги*, *Ватиканського палімпсеста* та *Драгійна Четвероевангелія*. Наприкінці розділу автор подає дві рецензії на такі видання: Грецько-слов'янський конкорданс найдавніших списків слов'янського Євангелія та коментований покажчик до *Асеманієва Євангелія*.

Третій розділ містить розвідки, присвячені трьом давньосербським рукописам: Повноапракосному Євангелію №8 Хиландарського монастиря (автор дискутує аномальну нумерацію читань після П'ятидесятниці), стовпному апракосу Равули (його походження, структура, особливості мови), сербський *Октоїх* 1353 р.

Останню частину складають три проблемно загострені роботи. У першій статті автор намагається вирішити питання походження назви «Пролог». Сергій Темчин демонструє необґрунтованість традиційного тлумачення, яке пояснює цю назву як пряме грецьке запозичення. Вчений аргументує ідею про те, що слово «пролог» є слов'янською калькою грецького поняття (книга читань, що передують церковній службі). Відповідно воно має прозору слов'янську етимологію.

Наступна робота — рецензія на книгу Френсіса Томсона «Рецепция византийской культуры в средневековой Руси» під заголовком «Интеллектуальное или философско-догматическое молчание Древней Руси». Основна увага приділена проблемі дуже обмеженої рецепції Руссю візантійських текстів, що унеможливило розвиток філософсько-догматичного аспекту християнської культури у Київській і пізніше Московській Русі. Сергій Темчин критично аналізує аргументи і висновки Френсіса Томсона та пропонує власні пояснення однієї найвизначальніших рис давньоруської культури.

Завершує останній розділ рецензія на книгу шведського славіста Ларса Стенсланда, присвячену одній з «Толкових азбук». Автор розбирає основні положення монографії свого колеги на тлі огляду інших текстів жанру «толкових азбук»; відзначає сильні і слабкі сторони дослідження.

В.А.

Барынина О.А. *Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930 гг.)*. СПб.: Санкт-Петербургский университет, 2010. 323 с. [*Труды исторического факультета Санкт-Петербургского государственного университета*, 4]

Робота О.О. Бариніної присвячена зовсім вже забутій у літературі науковій інституції — *Русько-византійській комісії 1918–1930 рр.*, яка більш відома під своєю початковою назвою від 1918 р. як комісія *Костянтин Багрянородний*, на чолі якої стояв Ф.І. Успенський. Її злет і падіння дуже детально досліджені автором переважно на архівних матеріалах, що вигідно вирізняє її з-поміж поверхових історіографічних оглядів. Комісія часто змінювала назву, з 1925 р. іменується *Византійською*. Це ж стосується підсекцій комісії, особливо тієї, що найцікавіша для історика Русі — *Комісії з вивчення русько-византійських договорів*, пізніше, *Підкомісії з вивчення економічних і торгівельних зв'язків Давньої Русі із Сходом і Візантією* під керівництвом В.Н. Бенешевича. У першій частині «Комісія і Академія Наук», автор аналізує комісії як форми організації академічної праці, фінансування і місце проведення засідань (13–46). Центральне місце у праці О.О. Бариніної займають дві інші частини «Діяльність Комісії» (47–120) та «Склад Комісії» (121–174).

Дослідницька програма комісії, складена Ф.І. Успенським, В.М. Бенешевичем, С.О. Жебельовим, О.О. Васильєвим, В.В. Латишевим, О.О. Шахматовим, В.В. Баргольдом та ін. була максимально широкою, ідея її полягала, по-перше, у підготовці нових критичних видань мало не всіх творів, які приписують імператору Костянтину Багрянородному, особливо *De cerimoniis*, *De thematibus* і *De administrando imperio*, а також творів Продовжувача Феодана, Симеона Логофета, листів Феодора Дафнопата. Значне місце у цій роботі, за словами Ф.І. Успенського, варто було приділити повідомленням про Русь. Автор подає вкрай цікавий список вже представлених у Бюро Комісії робіт, які донині зберігаються в архівах. Так, В.В. Латишев виконав наступні переклади творів Костянтина Багрянородного: *Послання до Григорія Богослова*, *Про фемі*, *Про перенесення нерукотворного образу*, *біографію Василя I*, *Про управління імперією*, уривки із *Зонари*, *Продовжувача Феодана*, *Симеона Логофета*, *Феодора Дафнопата* та ін. (59). Також Ф.І. Успенський виконав переклад *Legatio* Ліутпранда.

По-друге, перше завдання було підпорядковане, здається, головній меті — виданні нового, доповненого *Glossarium mediae et infimae graecitatis* Дюканжа. Незважаючи на накопичений величезний словниковий матеріал, виписаний на окремих картках, проект обернувся, на жаль, повною невдачею (80–82).

По-третє, роботі над критичним виданням русько-византійських договорів Х ст. за всіма списками, вивчити текст договорів з історичного, лінгвістичного

і юридичного боку, дослідити питання про торгові шляхи (96). Підготовку текстів договорів було доручено М.Д. Присьолкову, який планував, що цікаво, їх видати за наступними списками: *Лавр., Хлебн., Погод., Ермолаев., Эрмит.* 416 б., *Погод.* 2035 (Н. IV); *Ак. Наук, Ипатьев., Радзивил., Воскрес.; Моск. Д. Ак. М. Академ. сп. Арх. К. Соф. I.* Словник до текстів договорів готували О.Ф. Вишнякова, О.О. Степанов і А.М. Насонов. Якщо тексти М.Д. Присьолков не підготував, то підготовлений словник безслідно зник. Цінними є також численні додатки (№ 1–22), де систематизовано основні археографічні знахідки автора, подано вибрані особові справи, фінансові звіти, листи та ін.

Жахливий розгром візантійських студій у СРСР і повсякденний терор щодо вчених, проведений з дивовижною послідовністю повністю, ліквідував усі ті чудові починання, про які йдеться у книзі. Нічого із задумів не збулося.

О.Ф.

Западнорусские летописи [Полное собрание русских летописей. Том XVII]. М.: Языки славянских культур, 2008, 384 с.

У великому проєкті перевидання «Полного собрания русских летописей» дійшла черга і до XVII тому, підготовленого Ст. Пташицьким на початку ХХ ст.

Справді, видання 1907 р. давно стало бібліографічною рідкістю, і наявність виданих у 1975 та 1980 рр. томів XXXII та XXXV, де була перевидана більшість текстів т. зв. *Западнорусских (білорусько-литовських)* літописів не є достатньою компенсацією, оскільки в останніх тексти літописів подані у спрощеному правописі. А передмова до цих томів М.М. Улащика вводить непідготовленого читача у оману, оскільки видавець всюди називає видавані тексти *літописами*, що передбачає нібито незалежність кожної опублікованої пам'ятки. Насправді опубліковані тексти представляють собою різні списки трьох зводів. Отже, видання 1907 р. має перевагу для дослідника не тільки тим, що у ньому збережений оригінальний правопис рукописів, але і тим, що у передмові Ст. Пташицький більш коректно описав традицію, до якої належать тексти.

Збереження оригінального правопису у XVII томі зумовило вибір для перевидання, як зазначено у *Предисловии к изданию 2008 г.* Однак «описание списков в издании начала ХХ в. уже значительно устарело», тому перед фототипічним відтворенням тому XVII із передмовою Пташицького (I–XIV) у виданні 2008 р. була додана передмова М.М. Улащика до тому XXXV (a–q). Таким чином, перевидання має три передмови: Ст. Пташицького, М. Улащика та Б. Клосса. Дві останні уточнюють попередні описи рукописів. На жаль, попри таку кількість передмов, детального та точного сучасного опису усіх списків літописів ВКЛ із сучасними шифрами та датуванням, читач у новому

виданні не знайде. Адже і передмова М.М. Улащика на даний момент вже теж застаріла і, як видається, варто було б зробити більш розгорнуту нову передмову, у якій би не тільки уточнювалися шифри та датування, але і подавалась аналітична довідка про літописи Великого князівства Литовського. Загалом, видається, варто було б не перевидавати том XVII Ст. Пташицького, а зробити нове видання, яке б включало у себе усі збережені списки літописів ВКЛ та враховувало б нові дослідження.

Поза тим, усі претензії до нового видання переважаються доступністю для дослідників самого тому із прекрасно виданими текстами. До тому увійшли наступні тексти (1–572): списки *Супрасльський, Уваровський, Академічний*, графа *Красинського, Віленський, Археологічного товариства*, графа *Рачинського, Єврейновський, Ольшевський, Биховця, Литовському роду починок, Родословіє великих князей Литовського княжества, Похвала Вітовту, Origo regis Iaguelo et Witholdi ducum Lithuaniae*; а також «Приложения к западнорусским летописям» (573–616), де Ст. Пташицький опублікував різні версії походження великих князів литовських.

К.К.

Коновалова И.Г. *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.: Текст, перевод, комментарий*. М.: Восточная литература, 2009, 224 с. [*Древнейшие источники по истории Восточной Европы*].

Праця І.Г. Коновалової є продовженням арабської серії зводу *Древнейшие источники по истории Восточной Европы*, добре відомого дослідникам середньовічної історії. Дану роботу, як це пропонує автор, варто читати разом із попередньою, нею ж підготовленою, яка не так давно побачила світ: *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: Текст, перевод, комментарий*. Видання включає в себе фрагменти двох великих арабських географічних творів XIII–XIV ст. — *Китаб баст ал-ард фи-т-тул ал-ард (Книга поширення Землі у довжину і ширину)* іспано-арабського вченого Ібн Са'іда ал-Магриби (остання чверть XIII ст.) і *Таквім ал-булдан (Упорядкування земель)* сирійського географа й історика Абу-л-Фіди (перша третина XIV ст.). Вибором для автора визначило те, що між ними існує дуже тісний зв'язок: для Абу-л-Фіди твір Ібн Са'іда виявився одним із найважливіших джерел. Окрім того, обидві праці — Абу-л-Фіди та Ібн Са'іда — є напрочуд творчою переробкою географічного трактату арабського географа ал-Ідрісі.

У відповідності до жанру *зводу*, для видання взято лише ті розділи творів Ібн Са'іда і Абу-л-Фіди, де містяться бодай якісь географічні назви чи етноніми, що мають стосунок до Східної Європи. Структура книги також повністю відповідає засадам серії: огляд рукописів і видань, фрагменти оригінального

тексту, їх переклад на російську мову, вичерпна бібліографія і коментарій. На жаль, для дослідників Русі інформації для поживи у творі Ібн Са'їда не так вже й багато: «острови русів», «море русів», «місто Русія — головне місто русів» (31) — ось практично й усі сюжети, які можуть стати в пригоді. Натомість у творі Абу-л-Фіди важливими є подробиці про «море варанків», «канал ал-Кустантинийя», «руси — тюркський народ» (119) «місто Русія», його опис і розміщення зі посиланням на Ібн-Са'їда, «Кутаба — місто русів», під яким, можливо, Абу-л-Фіда має на увазі Київ (127). Вкажемо на те, що всі вказані нами фрагменти прокоментовані, а також споряджені вибраною бібліографією, у якій, що приємно, у більшості випадків знаходимо статті І.Г. Коновалової. Тлумачення сюжетів арабської географії дослідниками Русі без кваліфікованої допомоги сходознавця часто хибує, звідки цінність видання не підлягає сумніву. Тут варто зазначити, що традиція дослідження Абу-л-Фіди, поряд із відзначеними автором іменами (наприклад, В. Бартольдом і І. Крачковським), представлена також Омеляном Пріцаком, праця якого *Такім ал-булдан Абу-ль-Фіда-і як джерело до історії Східної Європи* досі неопублікована, і зберігається в фонді Наукового товариства ім. Шевченка ЦДІА у Львові.

О.Ф.

Моця О., Казаков А. *Давньоруський Чернігів*. К.: «Стародавній світ», 2011, 316 с. + 32 с. кольор. вклейка.

У книзі узагальнюються результати багаторічних досліджень давньоруського Чернігова. На основі аналізу літописних джерел та чисельних археологічних й антропологічних матеріалів, більшість яких вперше уводиться до наукового обігу висвітлюються різноманітні сторінки історичного життя міста на Десні.

В першому розділі (2–49) аналізуються свідчення писемних джерел про місто та простежується діяльність неспокійних чернігівських князів. У наступному розділі висвітлюються питання топографії чернігівського дитинця, його забудови та вуличної структури. Археологічні дослідження 2005–2007 рр. дозволи деталізувати етапи формування чернігівського дитинця. Виникненню стаціонарних споруд на цій території, передують, на думку дослідників, щонайменше два етапи її освоєння. Спочатку вона використовувалася у якості сільськогосподарських угідь, які разом з поселенням VII–VIII ст., виявленого свого часу Б.О. Рибаківим становили єдиний археологічний комплекс. Наступний етап співвідноситься з археологічним горизонтом IX–X ст. на місці якого виникли укріплення чернігівського дитинця. Автори дійшли висновку, що «вся північно-західна лінія укріплень дитинця виникає не пізніше X ст., при чому одночасно. Таким чином, вже тоді його територія сягає максимальних розмірів — 16 га». (56). При цьому, науковці зазначають, що не вся територія, охоплена укріпленням дитинця, тоді вже ак-

тивно функціонувала. Щільна садибна забудова на території, яку охоплювали укріплення, сформувалася, на їх, думку, в XII — на початку XIII ст.

Розглядаючи пам'ятки монументального будівництва чернігівського дитинця, автори вмотивовують, що найбільш активний період його розвитку припадає на другу половину — кінець XII ст. До цього часу вони відносять виникнення й становлення власної чернігівської архітектурної школи, що втілювала в життя власні архітектурні традиції (64).

Цікавий матеріал вміщено у третьому розділі, присвяченому розгляду посадської частини давньоруського Чернігова, що складався з трьох основних районів — Подолу, окольного граду та передгороддя. Автори вмотивовують наступну хронологію розвитку чернігівського подолу: «Перше ранньослов'янське поселення виникає на березі озера Млиновище в третій чверті I тис. н. е. До X ст. його територія лишається незаселеною. Перші поселенці з'являються тут у X ст. на ділянках подолу, що з півдня та південного заходу прилягають до дитинця. Поступово заселяється й район Лісковиці. У XII — першій половині XIII ст. цей район міста був щільно заселеним. Тоді його площа становила 40 га» (92). Завдяки потужним укріпленням, багатолюдним був і окольний град, основу планіграфії якого, як з'ясовано археологічними дослідженнями, становила садибно-вулична забудова. Автори вмотивовують, що і передгороддя було невідомою частиною давньоруського Чернігова і займало важливе місце в його складній соціально-топографічній структурі: «Саме ця частина міста з її розвинутим виробництвом та численним населенням, складала економічну основу стародавнього міста. Саме тут формувалась характерна матеріальна і духовна культура городян» (139).

У четвертому розділі підсумовуються результати багаторічних досліджень потужного чернігівського некрополя (185–208). В заключному, п'ятому розділі аналізуються пам'ятки чернігівської округи, зокрема, району Болдиних гір. Ця місцевість, що знаходиться на правому корінному березі Десни ще в до монгольську добу використовувалася місцевим населенням. В середині IX ст. тут з'явився язичницький курганний некрополь, а через два століття виник Богородицький (Іллінський) монастир, який у давньоруські часи являв собою комплекс підземних і наземних споруд. Автори доводять, що на Болдиних горах існувало в домонгольські часи щонайменше три монастирі. Два із них згадуються в літописних джерелах, а третій було виявлено археологічно в 1984 р. Серед інших пам'яток чернігівської округи дослідники фіксують неукріплені поселення, городища та некрополі. Виявлені під час археологічних розкопок останніх матеріали достатньо повно представлені в книзі.

Авторський текст доповнено трьома вельми цінними «Додатками». У першому з них вміщено статтю-дослідження Ю.Долженка й І. Потехіної у якій розглядаються антропологічні матеріали чернігівського дитинця (279–296). У наступному — О. Коваль розглядає ковальське ремесло давньоруського Чернігова на основі даних металографічного аналізу (297–302), а в третьому

представлено дослідження залишків текстилю давньоруського часу з розкопок Чернігова пера Т. Крупи (303–314).

Видання багато ілюстроване. Кожний розділ супроводжує альбом картосхем, планів та замальовок численних археологічних артефактів. Переконаний, що ця книга викличе великий інтерес у колах фахівців з історії та археології давньоруського міста і Київської Русі взагалі.

В.Р.

История: дар и долг. Юбилейный сборник в честь Александра Васильевича Назаренко. М.: Императорское Православное Палестинское Общество; СПб.: Издательство Олега Абышко, 2010, 352 с.

Збірник на пошану Олександра Васильовича Назаренка підготовлений переважно стараннями відновленого *Императорского православного палестинского общества*. Враховуючи наукові зацікавлення ювіляра, до збірника увійшли статті, які у тією чи іншою мірою мають відношення до історії Русі. Як годиться, вступна стаття М. Лісового «Александр Назаренко, или еще раз о методе православного историка» (3–11), розповідає про перипетії шляху в науку, як і наукового роздоріжжя ювіляра. Заслугує на увагу наступний блок статей: Л.А. Беляєва «Романо-готический след в строительстве западных городов Руси (середина XII — первая треть XIII вв.)» (12–24); О.В. Беякової «Тема учреждения Патриаршества в русских Кормчих» (25–34); М.М. Громова «Учение о Святой Троице в Древней Руси» (40–47).

Не менший інтерес викликає коротка замітка Т.М. Джаксон «У липы головного убора есть земля в Гардах» (48–54), а також статті І.Г. Коновалової «Хазария в сочинениях арабских географов XII–XIV вв. (66–73)». О.О. Мельникової «К предыстории Готского двора в Новгороде» (184–198); В.Б. Перхавка «Древнерусское купечество: социальный статус и терминология» (199–219), М.В. Рождественської «Еще раз о времени написания апокрифического «Слова на воскресение Лазаря» (247–254); М.І. Чернишова «О смысле пространного заголовка древнерусского сборника XIV века *Мерило Праведное*» (291–298), де автори здебільшого повторюють чи підбивають підсумки своїх попередніх досліджень. Цілий ряд статей присвячений джерелознавчим сюжетам, зокрема, статті С.Ю. Житенева «Можно ли считать путешествие русского посольства на Ферраро-Флорентийский Собор паломничеством?» (54–65); О.В. Лосевої «Какой редакцией Пролога пользовался Кирилл Туровский?», (137–151) та її ж: «Три патмосских Евангелия с месяцесловами IX века» (152–158), К.А. Максимовича «Неизвестный византийский источник 1087 г. о чуде пасхального огня в Иерусалиме» (177–183), В.Я. Петрухіна «О рассеянии морован: из комментария к новому изданию трактата Константина Багрянородного «Об управлении империей» (220–224). На окрему увагу

заслуговує стаття П.В. Лукіна «Местичи роусции» во Владимире Вольнском» (159–176), в якій автор критикує популярну у літературі думку про прямий зв'язок «местичей» із поширенням німецького права на Сході Європи.

П.В. Кузенков у статті «Реальная политика или великодержавная идеология? Византийская дипломатия X в. по данным трактатов Константина Багрянородного» (73–99), пропонує на основі *Про управління імперією* та *Книги церемоній* проаналізувати основні напрями візантійської зовнішньої політики. Для такого масштабного завдання автор виконав переклад 46, 47 і 48 розділів *Книги церемоній*, фрагментарно співставивши їх інформацію із *Про управління імперією*. На жаль, праця має суттєві недоліки, які зводяться до того, що П.В. Кузенков не звертається до рукописної традиції *Книги церемоній*. З відомої статті І. Шевченка та С. Манго «A New Manuscript of the De cerimoniis,» *DOP* 14 (1960), 242–251, яка чомусь залишилася невідомою для автора, слідує, що *cod. 133 Chalcentis S. Trinitatis* містить дуже важливі різночитання із *cod. Lipsiensis* (виданим І. Рейске, публікацією котрого й користується П.В. Кузенков). Особливо це стосується 47–48 розділів, які, власне, й студіює автор. Не менш прикметна відсутність у дослідженні автором 48-го розділу *Книги церемоній* і порівнянні його з даними *Про управління імперією* нового, щоправда, неповного його видання (*Travaux et mémoires* 13 (2000)). Знайомство з цим виданням могло б значно скоротити кількість помилок і невірних тлумачень «адресатів» грамот візантійських імператорів при коментуванні всіх без винятку розділів. Також Анджей Поппе у роботі «К биографии Святополка Окаянного» (233–246), пропонує перечитати ту дуже обмежену кількість джерел, щодо трьох важливих проблем: «походження Святополка», «Святополк як заручник і побратим печенігів» й «Інтронізація Святополка».

До збірника включено повний список наукових праць ювіляра.

О.Ф.